

ARSLAN EL-BESÂSİRÎ VE İBRAHİM YİNÂL İSYANLARININ GİZLİ KAHRAMANI FÂTİMÎ DÂÎSİ “EL-MÜ’EYYED FÎ’D-DÎN HİBETULLAH EŞ-ŞÎRÂZÎ”

Ömer Tokuş*

Öz

Mısır’ı ele geçiren ve İsmailî davet nizamını yeniden düzenleyen Fâtımîler, yakın ve uzak yerlere propagandacılar (dâî) göndererek fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Bu amaçla gönderdikleri dâîler gittikleri yerlerde hem askerî hem de fikrî faaliyetleriyle Fâtımîlere hizmet etmişlerdir. Selçukluların Irak ve el-Cezîre’ye doğru ilerlemeye başladıkları esnada el-Mü’eyyed fî’l-dîn adını taşıyan bir Fâtımî dâîsi dikkatleri üzerine çekmiştir. Suriye ve Mısır’ın Selçuklu saldırılarından etkileneneğinden endişelenen Fâtımîler, Selçuklulara isyan ederek Rahbe’ye yerleşen Arslan el-Besâsîrî’ye destek vermeyi kararlaştırmış ve bu amaçla el-Mü’eyyed’i görevlendirmişlerdir. Suriye’ye giden ve Arslân el-Besâsîrî’ye Fâtımîlerin gönderdiği hediye ve paraları takdim eden el-Mü’eyyed, bunun yanı sıra bölgede yaşayan kabilelere mektuplar göndererek vaatlerde bulunmuş ve bu şekilde el-Besâsîrî’ye katılmalarını sağlamıştır. el-Mü’eyyed’in organize ettiği bu çalışmaların neticesinde 450 (1059) yılında İbrahim Yınal isyan etmiş ve Hemedan’a gitmiştir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de İbrahim Yınal’ın çıkardığı isyanı bastırmak için Bağdat’ı terk ederek Hemedân’a gidince, el-Besâsîrî ve müttetikleri şehri ele geçirmiş ve yaklaşık bir yıl boyunca Bağdat’ta Fâtımîler adına hutbe okutmuşlardır. Bağdat’ın ele geçirilmesinden sonra el-Mü’eyyed Mısır’a dönmüş ancak beklediği ilgiyi görememiş ve 470 (1077) yılında vefat etmiştir.

Anahtar kelimeler: *Fâtımîler, Selçuklular, dâî, el-Mü’eyyed, el-Besâsîrî, İbrahim Yınal*

Abstract

Fatimids’ Da’i Named “al-Mu’ayyad fî’l-din Hibat Allah al-Shirazi” who were the Hidden Heroes of Arslan al-Basasiri and Ibrahim Yinal Rebellions

Fatimids, who conquered Egypt and rearranged the Isma’ili invitation order, have tried to disseminate their ideas via sending propagandists (da’i) to the near and distant places. The da’i they have sent for this purpose, have served to Fatimids both intellectual and military activities wherever they went. A Fatimids’ da’i named al-Mu’ayyad fî’l-din has attracted attention during the time Seljuk’s started to march towards to Iraq and Al-Djazira. Fatimids, who worried that Syria and Egypt will be affected by the Seljuk attacks, have agreed to support Arslan al-Basasiri who had moved to Rahba rebelling against the Saldjuks, and they have appointed al-Mu’ayyad to do so. Al-Mu’ayyad, who have gone to Syria and have presented the gifts and money sent by the Fatimids, to Arslan al-Basasiri, made promises by sending letters to the tribes living in the region as well as he provide them to participate al-Basasiri group in this way. As the result of these studies organized by al-Mu’ayyad, Ibrahim Yinal has revolted in 450 and went to Hamadan.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bingöl.

When Seljuks' Sultan Tughrul Bey has abandoned from Baghdad then has gone to Hamadan to quell the rebellion of Ibrahim Yinal, al-Basasiri and their allies have captured the city and they instructed a hutba on behalf of Fatimids for nearly a year in Baghdad. After the capture of Baghdad, al-Mu'ayyad has returned to Egypt but he has not faced the expected interest there, then he died in 470 (1077).

Keywords: *Fatimids, Seljuks, Propagandists (da'i), al-Mu'ayyad, al-Basasiri, Ibrahim Yinal*

Giriş

Dâî, Arapçada “*seslenmek, çağırarak, davet etmek*” anlamlarına gelen “*du'â*” veya “*da've*” kökünden gelmektedir. Dâîler ise İsmâîlîler ve Karmatîlerde mezhep faaliyetlerini yürütmek için görevlendirilen kişilerdir¹. Davetlerini yılın on iki ayına göre tertip eden İsmâîlîler dünyayı on iki aleme bölmüş, her bir aleme “*cezîre*” adını vermiş ve söz konusu yerlerdeki propagandayı “*dâî'd-duâtü'l-cezîre*” ya da “*hüccetü'l-cezîre*” olarak adlandırdıkları kişiler vasıtasıyla yürütmüşlerdir.

Bunların yanı sıra bir ay otuz gün olduğu için cezîre dâîsinin hizmetinde, davetin yayılmasına yardım etmek maksadıyla otuz nakib bulunmaktaydı. Yirmi dört saatlik zaman diliminin on iki saat gece ve on iki saat gündüz olduğu göz önüne alınarak gece ve gündüz olmak üzere on ikişer nakib görevlendirilirdi². Propaganda yani davet nizamı içerisinde yer alan, zamana ve mekâna göre farklılık gösteren rütbelerin büyükten küçüğe doğru sıralaması şu şekildeydi: İmâm, Bâb, Hüccet, Dâî'd-duât, Dâî el-Belâğ, en-Nakîb, el-Me'zûn, Dâî Mahdûd, Cenâhu Eymen, Cenâhu Eyser, Mukâsir (Mukâlib) ve Müstecîb³.

İmâm tarafından tayin edilen güvenilir propagandacılar olan dâîler, imâm ile direkt irtibat kurduklarından manevi bir otoriteye sahip bulunmaktaydılar. Dâîler Kur'an-ı Kerim, tefsir, te'vil, fıkıh, hadis, da'vet nazariyesi, münazara üslubu, dinî kıssalar, bid'at ehli ve zındıklarla ilgili bilgilerin yanı sıra felsefe ve özellikle sudûr felsefesi, mantık, fizikî âlemdeki somut meselelerin manevî aleme uygulanması gibi konularda esaslı bir eğitim ve öğretim görmekteydiler. Dâîler mezhebin yayılmasını ve gelişmesini sağlayan ilmî faaliyetlerin yanı sıra idarî ve askerî görevler de üstlenmekteydiler. Nitekim Yemen'de ilk İsmâîlî Devleti'ni kuran İbn Havşeb, Kuzey Afrika'da Berberîlerden oluşturduğu bir ordu ile Ağlebîleri yenerek Fâtımîler Devleti'nin (909-1171) kurulmasını sağlayan Ebû Abdullah eş-Şîî ve Büveyhî sarayında Fâtımîler adına çalışmalar yapan el-Mü'eyyed fi'd-dîn Hibetullah eş-Şîrâzî bu özellikleriyle öne çıkmışlardı⁴.

¹ Öz 1993, s.420; Büyükkara 1998, s.9.

² Galib 1965, s.28-29; Zahîr t.y., s.607; Hüseyin 2014, s.41-43.

³ Galib 1965, s.33-34.

⁴ Öz 1993, s. 420-421; Zahîr t.y., s.612-613.

Şîî İsmâîlîliğin yayılmasına yönelik kurumsal faaliyetler 395 (1005) yılında kurulan⁵ dâru’l-hikmeler (dâru’l-İlm) vasıtasıyla başlamıştır. Dâru’l-hikmeler propaganda faaliyetlerinin yanı sıra Şîîliğin akidelerinin öğretildiği, dilciler, fakihler, müneccimler ve tabibler ile birlikte değişik alanlarda ihtisas sahibi kişilerin yer aldığı ilmi müesseselerdi⁶. Fâtımîler döneminde özellikle imâmlar veya dâî’ d-duât başkanlığında mescid, saray ve dâru’l-hikmelerde söz konusu amaçlara matuf meclisler de düzenlenmekteydi⁷. Özellikle Kâdî en-Nu’mân her hafta Perşembe ve Cuma günleri sarayda el-Muhavvel şeklinde isimlendirilen özel bir yerde İsmâîlîliğe dair dinî, akidevî ve felsefî konuların konuşulduğu meclisler düzenlemekle ünlenmişti. Fâtımîler Mısır’ı ele geçirdikten sonra davet nizamını düzenleyerek, davetin başına ehl-i beytin bütün mezheplerini bilen dâî’ d-duât olarak adlandırılan kişileri getirdiler⁸. Bu çalışmanın konusunu oluşturan el-Mü’eyyed fî’ d-dîn eş-Şîrâzî de Fâtımî halifesi el-Mustansır döneminde (427-487/1035-1094) Mısır’da söz konusu meclisleri düzenleyen, devletin yazışmalarının yapıldığı Divânü’l-İnşâ’ın başında bulunmaktaydı. Söz konusu görevinin yanı sıra askerî ve siyasi dehası ile şöhret bulan önemli şahsiyetlerden biri idi.

1. el-Mü’eyyed’in Hayatı

Selçukluların batıya doğru ilerleyişlerinden sonra Suriye ve el-Cezîre bölgesine giden ve Arslan el-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl isyanlarında önemli rol ifa eden el-Mü’eyyed fî’ d-dîn Ebû Nasr Hibetullah b. Ebî ‘İmrân Musa b. Davud eş-Şîrâzî, Fars eyaletinin merkezi olan Şîrâz’da İsmâîlî bir aile içerisinde dünyaya geldi⁹. Künyesi ve adı üzerinde ihtilaflar bulunmamakla birlikte babasının ve dedesinin adları ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İvanow, el-Mü’eyyed’in babasının adını Musa veya Hüseyin şeklinde vermekle birlikte başka bir eserinde de sadece Hüseyin adını kullanmayı tercih etmiştir¹⁰. Ancak el-Mü’eyyed, bir şiirinde babasının adını Musa olarak kaydetmektedir¹¹. İvanow¹², el-Mü’eyyed’in dedesinin adının Ali, al-Hamdani¹³ ve Muhammed Kamil Hüseyin ise Davud olduğunu ileri sürmektedir¹⁴.

⁵ Kılıç 2008, s.211.

⁶ Abdulgaffâr 1994, s.5; Hüseyin 2014, s.53.

⁷ Zahîr, t.y., s.641; Hüseyin 2014, s.45.

⁸ Kebâşî 2013, s.275.

⁹ al-Hamdani 1932, s.129; al-Hamdani 1950, s.2; el-Mü’eyyed fî’ d-dîn 1949, s.18-21; Klemm 2003, s.2; Hasan 1981, s.492; Berekât 2012, s.165; *el-Mecâlisü’l-Mustansırîyye*, s.21; el-Makrîzî, el-Mü’eyyed’in adını el-Mü’eyyed fî Allah Abdullah b. Musa şeklinde vermektedir. Bkz. el-Makrîzî 1996, II, s.232.

¹⁰ Ivanow 1933, s.47; Ivanow 1936, s.13.

¹¹ el-Mü’eyyed fî’ d-dîn 1949, s.18.

¹² Ivanow 1933, s.47.

En meşhur İsmâîlî filozoflarından biri olarak kabul edilen¹⁵ Ebû Nasr künyesine sahip¹⁶ el-Mü'eyyed, halife el-Mustansır'ın bâbı unvanıyla İsmâîlî davet literatüründe önemli bir mevki işgal etmiş¹⁷, İran'da doğduğundan "*el-Acemî*"¹⁸ lakabıyla tesmiye edilmiştir. Bunun yanı sıra davet içerisinde edindiği yerden dolayı Şiflerce, Selmân el-Fârisî'nin Hz. Peygamber (s.a.v) indindeki yerine layık görüldüğünden, kendisine "*es-Selmânî*" de denilmiştir¹⁹.

Umumiyetle Hibetullah ve el-Mü'eyyed şeklinde adlandırılan Ebu Nasr, İran'daki başarılarından sonra da *el-Mü'eyyed fi'd-Dîn* yani "*Dinin Yardımcısı ya da Desteği*" unvanına layık görülmüştür²⁰. Bu lakabın ne zaman ve nasıl verildiği tespit edilememekle birlikte, ilk defa Ebu Kâlicâr'ın el-Mü'eyyed'e gönderdiği "*Şeyhimiz, destekçimiz, temsilcimiz emirü'l-mü'min'in günahtan masun el-Mü'eyyed fi'd-dîn Ebi Nasr-Allah onun bekasını, izzetini ve desteğini sürdürsün-*" şeklindeki ifadelerinde karşımıza çıkmaktadır²¹. Bunların yanı sıra İbnü'l-Müeyesser 448 (1056) yılında Mısır'dan Ebu'l-Hâris el-Besâsîrî'ye gönderilen yardım heyetinin başında el-Mü'eyyed fi'd-dîn'in bulunduğunu kaydetmiştir²². Ayrıca el-Mü'eyyed ve Ebu'l-Alâ' el-Ma'arrî arasında 449 (1057-1058) yılında yapılan sohbetlerde onun için "el-Mü'eyyed fi'd-dîn" lakabının kullanıldığı da görülmektedir²³.

Doğum tarihi ile ilgili olarak el-Mü'eyyed'in 429 (1038) yılından önceki hayatı ile ilgili bilgilerin bilinmemesinden dolayı 386 (996) ve 387 (997)²⁴, 390 (1000) veya 400 (1009-1010) gibi farklı tarihler verilmektedir. Hüseyin el-Hamdani, el-Mü'eyyed'in 429 (1038) yılında doğup büyüdüğü ve yetiştiği yeri terk etmek istediği esnada yirmi dokuz yaşında olduğunu, bundan dolayı da 400 (1009-1010) yılında doğduğunu kabul etmek gerektiğini ileri sürmektedir²⁵. Bunların yanı sıra Muhammed Kamil Hüseyin ise, el-Mü'eyyed'in el-Mustansır'a yazmış olduğu bir beytinde kullandığı: "*Daha genç iken sana hicret etmek arzusuna sahip idim. Arzum bitmedi ve yaşım kırka yaklaşıyor.*"

¹³ al-Hamdani 1932, s.129.

¹⁴ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.19.

¹⁵ Hasan 1981, s.492.

¹⁶ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.18.

¹⁷ al-Hamdani 1932, s.129.

¹⁸ Qutbuddin 2005, s.17.

¹⁹ Ivanow 1948, s.45; el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.19; Hasan 1981, s.492; Abdulgaffar 1994, s.7.

²⁰ el-Makrizî, *el-Münteka*, s.18; Yakut el-Hamevî, I, s.306; el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.17; Hasan 1981, s.492; Abdulgaffar 1994, s.7; Klemm 2003, s.2.

²¹ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.17.

²² el-Makrizî 1981, s.15.

²³ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.17.

²⁴ Qutbuddin 2005, s.20; Poopawala 1993, s.270.

²⁵ al-Hamdani 1932, s.130-131; Hasan 1981, s.492; Abdulgaffar 1994, s.7.

şeklindeki ifadelerinden dolayı 390 (1000) yılında doğduğunu kabul etmektedir. Yazar el-Mü'eyyed'in bu beyti 427 (1035-1037) yılında yazdığını, dolayısıyla 390 (1000) yılında doğduğunu kabul etmenin daha doğru olacağını ileri sürmektedir²⁶. Bütün bunlara rağmen hangi yılda doğduğu ile ilgili kesin bilgiler bulunmamaktadır. Söz konusu rivayetler merkeze alındığında 387 (997) ve 400 (1009-1010) yılları arasında doğduğunu kabul etmek mümkündür.

el-Mü'eyyed'in babası Musa b. Davud, Fâtîmî halifeleri el-Hakim (386-411/996-1021) ve ez-Zâhir (411-427/1021-1036) dönemlerinde İran'ın dâi'd-*duât*lığını üstlenmekteydi. Başarılı bir propaganda faaliyeti yürütmekte olduğu anlaşılan Musa b. Davud, İran'da yaptığı çalışmaların semeresini 401 (1010) senesinde Musul Emîri Kırvâş'ın Fâtîmîler adına hutbe okutmaya başlaması ile alabildi²⁷.

el-Mü'eyyed'in yetişmesi, çocukluğu, eğitimi ve hayatının ilk dönemleri, dâi'd-*duât* olarak ortaya çıktığı yani hatîrâtının başlangıcı olan 429 (1038) yılından önceki yaşamı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. İran'a 429 (1038) yılında dâi olarak atanması ve Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr'a (1024-1048) intisap ederek dehası ile onu etkilemiş olması²⁸ onunla ilgili bilinen en açık bilgilerdir. Babası iyi bir şekilde yetiştirdiği el-Mü'eyyed'i henüz hayatta iken kendisinden sonra İran'ın dâi'liğine getirmek istemiş ve durumu da Fâtîmî halifesi el-Hâkim'e bildirmiştir. Halife ise "*da'vet nizamında verasetin olmadığını, eğer el-Mü'eyyed babasına halef olabilecek kudret ve yeteneğe sahip ise bunu ilmiyle ispatlamalıdır*" şeklinde cevap vermiştir²⁹.

Fâtîmî halifesinin, el-Mü'eyyed'in kendisini ispatlamaya yönelik çalışmalarına vurgu yapması onu etkilemiş olmalıdır. Nitekim kısa sürede ilmi ve zekâsı ile temayüz eden el-Mü'eyyed babasının vefatından hemen sonra 429 (1038) yılında Halife tarafından İran'a -Cezîretu Fâris- dâi yani hüccet olarak tayin edilmiştir³⁰. Bu tarihten sonra el-Mü'eyyed'in Ramazan Bayramı'nda Şîi Fâtîmîler adına hutbe okutacağı şayiaları yayılmış ancak bunun aksine bayram geldiğinde mutad olduğu üzere namaz kıldırarak, vaaz verdikten sonra evine dönmüştür. Bu tarzda asılsız haberler yayılmaya başlayınca el-Mü'eyyed'e karşı

²⁶ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949, s.21-22; el-Mü'eyyed fi'd-Dîn 1981, s.9-10; Hasan 1981, s.492; Abdulgaffar 1994, s.8; Öz 2006, s.31.

²⁷ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1981, s.10; Hasan 1981, s.492; Klemm 2003, s.12-13; Tokuş 2013, s.126.

²⁸ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1981, s.10; *el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye*, s.21; al-Hamdani 1932, s.131; Öz 2006, s.31.

²⁹ Berekât 2012, s.165-166.

³⁰ el-Kureşî, s.329; Abdulgaffar 1994, s.8; Klemm 2003, s.3; Qutbuddin 2005, s.23; Şîâ'da imam veya ondan sonra gelen en yetkili kişi olarak isimlendirilen hüccet, İsmâiliyye'de dönemlere ve gruplara göre farklı şekillerde anlaşılmıştır. İmam, imamın temsilcisi veya bazen de bâb denilen hüccet Fâtîmîler döneminde de imam ile başdâi arasında bir dereceye sahipti. Daha geniş bilgi için bkz. Üzümlü 1998, s.451-452.

tepkiler ortaya çıkmış ve vezir de şehri terk etmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Tavsiyeler üzerine evine giden el-Mü'eyyed etrafını saran düşmanları karşısında nereye gidebileceğini düşünmeye başlamıştır. Vezir bir hafta içinde şehri terk etmesi gerektiğini söylemekle birlikte, bu süre içerisinde evine kapanarak kimse ile görüşmemesini de istemiştir. Muhtemelen el-Mü'eyyed, Şîrâz'da hakkında yayılmaya başlayan söylentiler ve sünî âlimlerin tepkisinden dolayı bir süre Şîrâz dışında başka bir yerde ikamet etmek zorunda kalmıştır. Bu süre içerisinde Besâ'ya uğramış ve burada Şîfler için bir mescid inşa etmeye muvaffak olduktan sonra yeniden Şîrâz'a dönmüştür. Tam da bu esnada Büveyhî Emîrlerinden Ebû Kâlicâr'ın da Şîrâz'a ulaştığını haber alan el-Mü'eyyed onun şehirdeki varlığından dolayı korkuya kapılmıştır. Fakat bir gün Deylem yolundan gelen bir arkadaşını karşılamak için şehir dışına çıktığında, Ebû Kâlicâr'ın adamlarından biri ile karşılaşmış ve böylece talihi de açılmıştır. Bu esnada Ebû Kâlicâr ile görüşmek istediğini ileten el-Mü'eyyed bir süre sonra onunla yazışmaya başlamış ve yazışmalarında kullandığı ifadeler ile de Büveyhî Emîrini etkilemiştir³¹.

Büveyhî Emîri dehasından ve ilminden etkilendiği el-Mü'eyyed'i bir süre sonra sarayına davet etmiş ancak bundan çekinen el-Mü'eyyed, bunun yerine Ebû Kâlicâr'ın ava gittiği esnada yoluna çıkarak kendisi ile yüz yüze görüşmüştür. Söz konusu hadiseden sonra emîr daha sonra yayınladığı bir ferman ile el-Mü'eyyed'in istediği zaman saraya girmesine izin verilmesini istemiştir³². Böylece Ebû Kâlicâr'ın Mutezile, Zeydiyye ve Sünî âlimlerden oluşturduğu meclislere katılarak, onlar ile yaptığı münazaralarda üstünlüğünü ispatlayıp büyük bir şöhrete vasıl olmuştur³³. Buradaki münazaralardan etkilenen Ebû Kâlicâr bir süre sonra halka ilan etmeden ve el-Mustansır adına hutbe okutmadan İsmâilîyye davetini kabule ikna olmuştur³⁴. 429 (1038) yılında ise el-Mü'eyyed'e gönderdiği bir mektupta "*Kendimi ve dinimi sana teslim ettim. Ve ben senin her şeyine rıza gösteriyorum*" diyecek kadar ileri gitmiştir³⁵. Bundan sonra el-Mü'eyyed her cuma akşamı toplamaya başladığı meclisler ile İsmâilî mezhebinin anlaşılması, öğretilmesi için büyük gayretler göstermiş ve Ebû Kâlicâr'ın sorduğu bütün sorulara gecenin bir yarısına kadar cevaplar vermiştir. el-Mü'eyyed devamında sorulara verdiği cevapların nasıl olduğunu sorduğunda, Ebû Kâlicâr'ın, konuşmadan başını hareket ettirerek iyi dediğini aktarmaktadır³⁶.

³¹ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s.23-26.

³² el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s.26.

³³ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1981, s.10; Hasan 1981, s.493; Abdulgaffar 1994, s.8.

³⁴ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s.26.

³⁵ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s.67-68; Genç 1995, s.60.

³⁶ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s. 26; el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1981, s.68-69; Genç 1995, s. 61.

Söz konusu meclislerde Kur’an okutuluyor, İslâm’a destek verenler övülüyor; Melik, açıklanmasını istediği şeyleri soruyor ve el-Mü’eyyed sorulara delilleri ile cevap verip onları açıklığa kavuşturuyordu. Son olarak da sözüne el-Mustansır ile Ebû Kâlicâr için dua okuyarak son veriyordu ve buluşmadan sonra herkes evine dönüyordu. el-Mü’eyyed’in Ebû Kâlicâr’ın üzerindeki etkisi gün geçtikçe arttığından, Ebû Kâlicâr bunu gizlemeden vezirinin yanında el-Mü’eyyed’i devamlı bir şekilde övüyor ve onun ahlakına sürekli vurgu yapıyordu. Ancak bir süre sonra Ebu Kâlicâr’ın şarap içtiği için el-Mü’eyyed tarafından eleştirilmesinden dolayı ikilinin arasına soğukluk girdi. Bunu fırsat bilen saray ümerası da Ebû Kâlicâr’ın, el-Mü’eyyed’in tesirinden kurtarılması için gayretlerini arttırdı³⁷. Vezir el-Adil’in 433 (1041-1042) yılında vefatından sonra el-Mü’eyyed ve fikirlerine muhalif olan Mühezibüddeve Ebû Mansûr Hibetullah b. Ahmed el-Fesevî’nin vezarete getirilmesi, el-Mü’eyyed açısından zor günlerin başlangıcı oldu³⁸.

Gelişmeler karşısında Şîrâz’ı terk etmek zorunda kalan el-Mü’eyyed Ehvâz’a doğru yöneldi ve şehre ulaştıktan sonra tadil ettiği eski bir mescidin mihrap ve kapılarına altınla Fâtîmî imâmlarının isimlerini nakşettirdi. Bundan sonra halka danışarak el-Mustansır adına hutbe okutmak istediğini bunun için yardım edip etmeyeceklerini sorduğunda; “*Nasıl istersen öyle yap*” şeklinde cevap aldı. Böylece Cuma hutbelerini Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına okutmaya başlayarak Şîliğin belirtisi olarak ezana da “*hayye ala hayri’l-amel*” ibaresini ekledi³⁹.

Ehvâz’da Fâtîmîler adına hutbe okutulması Abbasî yönetimine karşı bir meydan okuma anlamına geldiğinden, Ehvâz kadısı İbnü’l-Müşterî (Ebu’l-Hasan Abduvehhâb b. Mansur b. el-Müşterî) olup biteni belirten bir mektubu Abbasî halifesi el-Ka’im’e gönderdi. Halife mektubu alır almaz veziri İbn Müslime’yi Şîrâz’a gönderdi ve el-Mü’eyyed’in Ehvâz’dan uzaklaştırılmasını, aksi takdirde Selçuklulardan alacağı yardımla Büveyhîlerin elinde bulunan bütün toprakları almakla tehdit etti⁴⁰. Tehdit karşısında Ebû Kâlicâr korkuya kapılarak el-Mü’eyyed’e şehri terk etmesi ya da mezhebini değiştirmesi tavsiyesinde bulundu. Nitekim el-Mü’eyyed, Ebû Kâlicâr’ın tavsiyesi karşısında Mısır’a gitmeye karar vermeden⁴¹ önce Ebû Kâlicâr’ın uyarısını dikkate almayarak davetin yayılması için bir süre daha çalışmalarını devam ettirdi.

³⁷ el-Kureşî, s. 340-342.

³⁸ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s. 27.

³⁹ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1981, s.10,79-80; el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.28; el-Kureşî, s.345; Abdulgaffâr 1994, s.8; Hasan 1981, s.493.

⁴⁰ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn, 1949, s.28, 31; el-Kureşî, s.346; Genç 1995, s. 63-64.

⁴¹ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1981, s.10; al-Hamdani 1932, s.131; Hasan 1981, s.493; Poopawala 1993, s.271; Abdulgaffâr 1994, s.9; Zekkâr 1995, I, s.92; Qutbuddin 2005, s.43; Berekât 2012, s.166.

Diğer taraftan da Ebû Kâlicâr ile yazışarak onu ikna etmenin yollarını aramaya koyuldu⁴². Ancak bunda başarılı olamayınca da Deylem'de fitne çıkararak isyan hazırlıkları yaptıktan sonra muhtemelen baskıların artmasından dolayı Ehvâz'ı terk etmeye karar verdi⁴³. Bundan önce bir taraftan Ebû Kâlicâr ile yazışmaya devam ederken diğer taraftan da Mısır'a gitmek maksadıyla Ehvâz'dan çıktıktan sonraki yönünü tayin etmeye çalıştı. Bu esnada sahrada bulunan Mezyedî Emîrlerinden Mansûr b. el-Hüseyn el-Esedî ile yazışarak onun himayesini istedi ve Hille'ye giderek yaklaşık yedi ay onun yanında kaldı⁴⁴. Daha sonra Hille'yi terk ederek Kufe'ye uğradı ve Hz. Ali ile oğlu Hüseyin'in kabirlerini ziyaret etti.

Kufe'de ifa ettiği kabir ziyaretlerinden sonra el-Mü'eyyed, yolu üzerinde bulunan Musul'a uğradı ve bir süre burada ikamet etti⁴⁵. Bu esnada Musul, Ukaylî Emîri Kırvâş tarafından yönetildiği için öncelikle onunla temasa geçerek İsmâilî davasını kabule ikna etmeye çalıştı⁴⁶ veya bunu yapmasa da onun hâkim olduğu topraklarda fikirlerini rahat bir şekilde yaymasına olanak vermesini talep etti⁴⁷. Ancak Kırvâş, Abbasîler ile yakınlaşmak istediğinden el-Mü'eyyed'e destek vermedi,⁴⁸ bundan dolayı el-Mü'eyyed misafir olarak kaldığı Musul'u terk ederek Kahire yoluna revan oldu⁴⁹. Musul'dan sonra hangi şehirlere uğradığı bilinmemekle birlikte Fâtımîlerin Suriye'deki hâkimiyetleri göz önüne alındığında Akdeniz sahilinin iç kesimlerini takiben Mısır'a ulaştığı düşünülebilir.

Mısır'a varışı ile ilgili 437 (1045), 438 (1046)⁵⁰ ya da 439 (1047)⁵¹ gibi farklı tarihler verilmektedir. Ancak el-Mü'eyyed'in Ebû Sa'id et-Tusterî'nin öldürüldüğü 439 (1047) yılında Mısır'da olduğu anlaşılmaktadır⁵². el-Mü'eyyed'in 436 (1044) yılında Irak toprakları içerisinde Hille şehrindeki ikâmeti bilindiğine göre, Mısır'a 436 (1044) ve 439 (1047) yılları arasında ulaştığı kabul edilebilir. Büyük bir umutla Mısır'a gelen el-Mü'eyyed Fâtımî

⁴² el-Kureşî, s.347-354.

⁴³ Abdulgaffar, 1994, s.9; Hasan 1981, s.493.

⁴⁴ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, 1949, s.33; el-Kureşî, s. 354-356; Genç 1995, s.69.

⁴⁵ el-Kureşî, s.358; Al-Hamdani 1932, s.132; Hasan 1981, s.493; Genç 1995, s.69.

⁴⁶ el-Mü'eyyed, 102; Poopawala1993, s. 271.

⁴⁷ Abdulgaffar 1994, s.9.

⁴⁸ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1981, s.102; el-Kureşî, s.359; Abdulgaffar 1994, s.9; Hasan 1981, s.493.

⁴⁹ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1981, s.102; Poopawala 1993, s.271; Abdulgaffar 1994, s.9.

⁵⁰ *el-Mecâlisü'l-Mustansırîyye*, s.21; Klemm 2003, s.45; Qutbuddin 2005, s.56; Poopawala 1993, s.271; Genç (1995, s.68) el-Mü'eyyed'in 438 (1046) yılında Mısır'a gitmek için Şiraz'dan ayrıldığını kabul etmektedir.

⁵¹ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1981, s.102; Ivanow 1933, s.47; Hasan 1981, s.493; al-Hamdani (1932, s.132) el-Mü'eyyed'in 29 Şaban 439 (18 Şubat 1048) tarihinde Fâtımî halifesi tarafından kabul edildiğini ileri sürmektedir; Genç 439 (1047) yılında Mısır'a ulaştığını ifade etmektedir.

⁵² Hasan 1981, s.494; Abdulgaffar 1994, s.9; Öz 2006, s.31.

ümerası arasında yaşanan çekişmelere ve halifenin, annesinin etkisinin altında olduğunu görerek hayal kırıklığına uğradı. Bu sebepten birkaç kez Mısır’ı terk etmek istemişse de Halife ile buluşmak istediğinden şehirde kalmayı tercih etti. Fâtîmî başkentinde yaşanan desiselerin ve çekişmelerin gölgesinde Mısır’a geldiğinde vezir el-Felâhî tarafından karşılandı ve kendisi için özel bir ev tahsis edildi. İkinci gün Ebî Sa’id b. Harûn et-Tusterî’yi ziyaret ederek dâî el-Kâsım b. Abdulaziz b. Muhammed b. en-Nu’mân ile tanıştı ve bu sırada dâî, onu kendisine rakip görerek Mısır’dan uzaklaştırmak için gizli çabalar içine girdi⁵³.

Halife ile buluşmak isteyen el-Mü’eyyed, Fâtîmî veziri Ebu’l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Cercerâ’î’nin vefatından sonra yerine geçen Ebî Sa’id b. Harûn et-Tusterî’nin⁵⁴ himayesine girdi. Çünkü Fâtîmî Halifesi el-Mustansır’ın annesi et-Tusterî’nin cariyesi idi. Halife ez-Zâhir onu cariye olarak almış ve bu kadından da el-Mustansır dünyaya gelmişti, böylece et-Tusterî de ez-Zâhir’in ölümünden sonra önemli bir konuma ulaşmıştı. Bir süre sonra et-Tusterî, el-Mustansır’ın annesinin divanına bakmaya başladığından Fâtîmî Halifesi el-Mustansır ile görüşmek isteyen el-Mü’eyyed de bundan dolayı et-Tusterî’nin himayesine girdi. Ancak et-Tusterî Cemaziyülevvel 439’da (Ekim-Kasım 1048) öldürüldükten sonra el-Mü’eyyed, Ebû Mansûr Sadaka b. Yusuf el-Felâhî’ye intisap ederek Halife’nin annesi ile yakınlaşma fırsatı buldu⁵⁵. Böylece Şaban 439’da (Ocak-Şubat 1048) da el-Mü’eyyed el-Mustansır’ın huzuruna çıktı, onun için şiir yazdı ve bunu dinleyen halife de ona şiirle karşılık verdi⁵⁶.

440 (1048-1049) yılına gelindiğinde el-Mü’eyyed’in himayesine girdiği vezir el-Felâhî azledildi ve akabinde Muharrem ayında hapsedildikten sonra et-Tusterî’nin ölümünden sorumlu tutulduğu için öldürüldü ve vezârete de Ebu’l-Berekât el-Hüseyin b. İmaduddevle b. Muhammed b. Ahmed el-Cercerâ’î getirildi⁵⁷. Bir süre sonra yani 7 Muharrem 442’de (1 Haziran 1050) vezirlik makamına getirilen el-Kâdî Ebu Muhammed el-Yâzûrî’nin⁵⁸ ise el-Mü’eyyed ile münasebetleri pek iyi değildi ve bundan dolayı da vezir, el-Mü’eyyed’in halife ve halifenin annesine yakın olmasını kendisi için bir tehlike olarak görmeye başladığından, onu Meclis-i Hass’ın nazırlığından azlederek Dîvânü’l-İnşâ başkanlığına getirdi⁵⁹.

⁵³ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.11-12; el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.35-36.

⁵⁴ Bkz. el-Makrîzî (1996, II, s.190) vezirin adını Ebî Sa’id Sehl b. Harûn et-Tusterî şeklinde vermektedir.

⁵⁵ el-Makrîzî 1996, II, s.195; Takkûş 2007, s.335; el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.12.

⁵⁶ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.37; Hasan 1981, s.494; el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.12.

⁵⁷ el-Makrîzî 1996, II, s.196-197; Takkûş 2007, s.335.

⁵⁸ el-Makrîzî 1996, II, s.212.

⁵⁹ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983 s.121; Hasan 1981, s.494; Abdulgaffar 1994, s.11; *el-Mecâlisü’l-Mustansırıyye*, s. 21.

Divânu'l-İnşâ'ya atandıktan sonra maişeti düzelen el-Mü'eyyed için yeni bir tehdit oraya çıktı. İran asıllı el-Mü'eyyed'in kısa sürede yüksek bir makama getirilmesi sarayda ona karşı bir tepkinin de ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Ancak o, olup biteni görmezden gelerek Fâtımîlere hizmet etmekten başka bir gaye gütmeyi ve bundan dolayı da halife ile yakın çalışmalarını devam ettirdi. Halife'nin el-Mü'eyyed'i yakından tanıması onun yaşamının bundan sonraki bölümünü de etkiledi ve halife onun tecrübe ve ilminden etkilendiğinden dolayı Selçuklu ve Abbasîlerin Suriye ve el-Cezîre bölgesindeki yayılmalarının önüne set çekmek için onu görevlendirdi. Bunun için de maddî ve manevî bütün imkânlarını seferber etti⁶⁰.

Tuğrul Bey'in Rey'i aldıktan sonra Bizans ile ittifak kurarak Fâtımîlerin Şâm ve el-Cezîre bölgesindeki topraklarını almak için harekete geçtiği haberleri Mısır'a ulaştığında, Divânu'l-İnşâ'nın başında bulunan el-Mü'eyyed, Selçuklu veziri el-Kündürî ile yazışarak onu Fâtımîlerin yanına çekmeye çalıştı. Bu mektuptan kısa bir süre sonra yani 447 (1055) yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği haberi alındı. Bunun üzerine el-Mü'eyyed de Selçukluların hâkimiyetini kabul etmeyerek Bağdat'tan ayrılan ve Büveyhîler döneminde Bağdat'taki Türk birliklerinin komutanı olan Arslân el-Besâsîrî ile yazışarak, Fâtımîler ile birlikte hareket ettiği takdirde mal ve para yardımında bulunacaklarına dair söz verdi⁶¹.

2. el-Mü'eyyed ve Selçuklular

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey İran coğrafyasına hâkim olduktan sonra yönünü batıya çevirmiştir. Hiç şüphesiz Selçuklu Sultanı'nın bu tutumunda Bağdat'taki Türk askerlerin komutanı olan Arslan el-Besâsîrî'nin güçlenmesi, halifeyi baskı altında tutması ve halifenin veziri İbn Müslime ile rekabete koyulmasının şehirde yarattığı kargaşanın önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Halife yaşananlar karşısında daha önceleri de yaptığı gibi Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Önceki davetler karşısında Bağdat'a gitmeyen Tuğrul Bey İran fetihleri ve Anadolu'ya yaptığı seferler ile çevresini güvenceye aldıktan sonra Halife'nin son davetiyle birlikte Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Bunu haber alan Arslan el-Besâsîrî ise etrafına topladığı el-Bağdâdiyye Türkleri ile birlikte Bağdat'ı terk ederek Rahbe'ye gitmek zorunda kalmıştır⁶².

⁶⁰ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1983, s.13.

⁶¹ Abdulgaffar 1994, s.11; Hasan 1981, s.495.

⁶² İbnü'l-Cevzî, VIII, s.163-164; Hüseyinî, s.59-60 Türkçe çev. s. 13; İbnü'l-Esîr, IX, s.613; Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.253; İbnü'l-Adîm, III, s.1351; el-Makrîzî, 1996 s. 233; İbn Tağrıberdî, V, s.59; İbn Dokmak, s. 155; es-Suyûtî, s.389; Öngül 2014, s.30-31; Demir 2004, s.50-51; Arslân el-Besâsîrî isyanı hakkında bkz. Merçil 1992, s. 528-529; Osman Turan, el-Besâsîrî'nin yardım almak için Mısır'a kaçtığını ifade etmektedir. Bkz. Turan 1998, s.135; Selçukluların batıya ilerleyişleri hakkında ayrıca bkz. Genç 1995, s. 74.

Tuğrul Bey, Bağdat’a gideceğini ilan ettikten sonra Bağdat halkının telaşa kapıldığını görünce, gönderdiği bir mektupla Halife’ye hizmet etmek, hac yapmak, hac yolunun güvenliğini sağlamak ve Şam ve Mısır’a hâkim olan Fâtîmîler ile savaşmak için Bağdat’a gelmeye niyetlendiğini ilan ederek halkın gönlünü almaya çalıştı. Tuğrul Bey, yaptığı ilanının olumlu bir netice verdiğini gördükten sonra yola koyularak Halife’nin veziri Ebu’l-Kâsım ve devlet adamları tarafından Nehrevân’da karşılandı. Tuğrul Bey Ramazan 447’te (Kasım-Aralık 1055) Bağdat’a ulaştığında, onun ve ardından da Büveyhî Emîri el-Melikürrahim adına hutbe okutuldu. Ancak Ramazan ayının sonlarında Büveyhîler adına okutulan hutbeye sona verildi ve Büveyhî Emîri el-Melikürrahim de tutuklanarak es-Sîrvân kalesine hapsedildi⁶³.

Tuğrul Bey’in Bağdat’a girişi ve Arslan el-Besâsîrî’nin isyan etmesi Fâtîmîler için Suriye ve Irak’ta yaşanan gelişmelere müdahale etme imkânı verdi. Bundan faydalanmak isteyen Fâtîmîler, Selçukluların karşısında yer alan müttefik gruplara yardım göndermeyi ve Selçuklu aile fertlerini kışkırtarak isyana teşvik etmeyi kararlaştırdılar. Bu maksatla el-Mü’eyyed el-Besâsîrî’ye gönderdiği mektupta Selçuklulara karşı yapacağı mücadele için para ve silah yardımında bulunmayı vaat etti⁶⁴. Bu esnada hacca giden el-Mü’eyyed döndüğünde, el-Besâsîrî’ye gönderdiği elçinin yolda vefat ettiğini öğrenerek yeni bir mektup gönderdi⁶⁵. Bu çabalar netice verdiği için bir süre sonra Arslan el-Besâsîrî’nin Fâtîmîlerden yardım aldığı şayiası yayılmaya başladı ve bundan dolayı Selçuklulara muhalif kişi veya topluluklar onun etrafında bir araya geldiler⁶⁶.

İlk zamanlarda birer söylentiden öteye geçmeyen Fâtîmîlerin Arslan el-Besâsîrî ve onunla birlikte hareket eden kabilelere yardımı meselesinin daha sonradan hakikat olduğu anlaşılmıştır. Bizzat el-Mü’eyyed’in ifadelerine bakılırsa el-Besâsîrî’ye henüz Bağdat’tan ayrılmadan önce bir mektup gönderildiği ancak buna cevap vermediği anlaşılmaktadır. Selçuklu birliklerinin Bağdat’a girdiğini gören el-Mü’eyyed yeni bir mektup göndererek onunla ittifak kurmayı amaçlamıştır. Bu son gelişmelerden sonra el-Besâsîrî, Selçuklular ile tek başına mücadele edemeyeceğini düşünerek, el-Mü’eyyed’in gönderdiği ikinci mektuba olumlu cevap vermek suretiyle Fâtîmîler ile birlikte hareket etmeyi kabul etmiştir⁶⁷.

⁶³ İbnü’l-Esîr, IX, s.465; Sıbt İbnü’l-Cevzî, XII, s.254; İbn Dokmak, s. 156; el-İsfahânî (2004, s. 188) el-Melikürrahim’in tutuklandıktan sonra Rey’e gönderildiğini kaydetmektedir.

⁶⁴ el-Makrizî, 1981, s.14-15; Klemm 2003, s.80; Qutbuddin 2005, s.67; Yazılıtaş 2009, s.154.

⁶⁵ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.40.

⁶⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, XII, s.263.

⁶⁷ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983 s.191.

Rahbe'de Fâtımî Halifesi ile yazışan Arslan el-Besâsîrî eğer yeterli miktarda mal gönderilirse Irak'tan Oğuzlar uzaklaştırılacak, Abbasîlerin hilafetine son verecek ve yerine de Fâtımîler hilafetini ikame edecekti. el-Makrîzî el-Besâsîrî'nin planını anlatmak maksadıyla bizzat Mısır'a gitmek istediğini ancak el-Mustansır'ın buna izin vermediğini, bunun yerine ona lazım olan şeylerin gönderilmesini istediğini kaydetmektedir⁶⁸. Fâtımîler, Arslan el-Besâsîrî'nin olumlu cevap vermesinden sonra anlaşma şartlarını yerine getirmek için harekete geçmiş ve bu vazife Fâtımîlerin *Divanü'l-İnşâ* başkanlığını yapan el-Mü'eyyed'e tevdi edilmiştir⁶⁹.

el-Mü'eyyed'in Arslan el-Besâsîrî'ye destek için Suriye ve el-Cezîre'ye gönderilmesi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu göreve getirilmesinde Fâtımî veziri el-Yâzûrî'nin el-Mü'eyyed'in Kahire'deki varlığından rahatsızlık duymasının⁷⁰ veya Şirâz'ın Besâ şehriden olan el-Besâsîrî ile el-Mü'eyyed arasında var olduğu ileri sürülen eski dostluk gibi⁷¹ faktörlerin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ancak bunlardan farklı olarak el-Mü'eyyed'in sahip olduğu siyasî ve askerî dehanın göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Suriye ve el-Cezîre bölgesindeki siyasî ve toplumsal yapıyı oldukça iyi tahlil ettiği anlaşılan el-Mü'eyyed'in Selçuklu ilerlemesini farklı ırk, mezhep ve siyasî yapıların içinde yer aldığı bir ittifak ile engellemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu planın ilk etabı olarak, içlerinde Musul Emîri Kureyş b. Bedrân'ın kardeşi Mukbil'in de bulunduğu Araplar'ı Hille Emîri Dübeys b. Ali b. Mezyed, Kürtleri İbn Verrâm ile Mervânî Emîri Nasruddevle Ahmed ve Selçuklu yönetimine muhalif Türkleri de Arslan el-Besâsîrî etrafında toplayarak Selçuklu ilerlemesine karşı bir set oluşturmaya çalışmıştır.

Suriye ve el-Cezîre'deki kuvvetlerin Selçuklulara karşı ittifak kurduğu esnada, Fâtımîler muhalif gruplara yardım etmek maksadıyla 448 (1056) yılında başında el-Mü'eyyed'in bulunduğu bir heyeti Mısır'dan Kuzey Suriye'ye doğru gönderdiler⁷². Fâtımîlerin el-Mü'eyyed aracılığı ile el-Besâsîrî'ye göndermiş oldukları yardımın miktarını el-Makrîzî iki milyon üç yüz bin dinar şeklinde kaydetmiştir. Söz konusu miktarın bir milyon dokuz yüz bin dinarı para, dört yüz bin dinarı ise emtia (mal) şeklinde idi⁷³.

Irak'ta meydana gelen hadiseler karşısında aralarında dostluk bulunduğu ileri sürülen el-Mü'eyyed ile Arslân el-Besâsîrî Selçuklulara karşı anlaşmaya

⁶⁸ Zekkâr 1995, I, s.96.

⁶⁹ ez-Zirkilî, II, s.291; Poopawala 1993, s.271; Klemm 2003, s.81; Qutbuddin 2005, s.67-68.

⁷⁰ el-Mü'eyyed fî'd-dîn, 1949, s.41.

⁷¹ el-Mü'eyyed fî'd-dîn, 1983, s.13.

⁷² el-Makrîzî 1981, s.15; Poopawala 1993, s.271; Zekkâr 1995, I, s.96; Klemm 2003, s.81; Qutbuddin 2005, s.67-68.

⁷³ el-Makrîzî 1996, II, s.232; Zekkâr 1995, I, s.96; Çelik 2002, s.747; Özgüdenli 2013, s.108.

vardıktan sonra el-Mü’eyyed, Fâtımî Halifesi el-Mustansır’ın kendisine vermiş olduğu hilat ve hediyeler ile birlikte Mısır’dan Suriye’ye doğru yola koyuldu⁷⁴. Humus’a ulaştığında Halep Mirdâsî Emîri Semâl b. Sâlih’e mektup göndererek kendisine katılması için onu Humus ile Hama arasında Asî Nehri kenarında bulunan Rastan’a davet etti. Rastan’a gelen Semâl ile anlaşma yapan el-Mü’eyyed Haleb’e doğru ilerlerken yol üzerinde Ebu’l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî’nin bulunduğu Maaratunnuman’a uğrayarak ona misafir oldu. Birçok kez Ebu’l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî’ye misafir olduğu söylenen el-Mü’eyyed Ebu’l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî ile et ve ekmek üzerine yapmış olduğu sohbetten sonra Haleb’e doğru yola koyuldu. Haleb’e vardıktan sonra bölgedeki kabileler ile temas kurmaya çalıştı. Öncelikle Meyyâfârîkîn ve Amid hâkimi Mervânî Emîri Nasruddevle Ahmed ile Musul Ukaylî Emîri Kureyş b. Bedrân, Harrân Numeyrî Emîri Manî’ ve Hille’nin Arap ümerasından olan Benû Mezyed’e mektuplar göndererek onları yanına çekmeye çalıştı⁷⁵. Halep’te hazırlıklarını tamamlayan el-Mü’eyyed, el-Besâsîrî’nin bulunduğu Rahbe’ye doğru ilerlerken Mervânî Hükümdarı Nasruddevle Ahmed b. Mervân’ın Fâtımî davetini kabul eden mektubunu aldı⁷⁶.

Bölgede yaşanan gelişmeler karşısında Tuğrul Bey, Selçukluların aleyhinde Suriye ve el-Cezîre’de ortaya çıkabilecek muhtemel tehlikelerin farkına vardığından Musul Emîri Kureyş b. Bedrân ve Hille Emîri Dübeyş b. Mezyed’e elçiler göndererek Irak’a naib olarak onları atayacağını ve bunun karşılığında Bağdat’a rehine göndermelerini şart koştu. Bunu kabul etmeyen Hille Emîri Dübeyş, el-Besâsîrî’nin saflarına katılırken (448/1056) Kureyş ise Selçuklu ordusuna karşı koyamayacağını düşünerek topraklarını korumak için küçük yaşlardaki oğlu Ali’yi Bağdat’a rehine olarak göndermeyi kabul etti⁷⁷.

Tuğrul Bey’in Irak’a naib olarak atamayı düşündüğü Hille Emîri Dübeyş, kendisinden rehine talep edilmesini hakaret adderek teklifi reddettiği esnada gelişmeleri yakından takip eden el-Mü’eyyed durumu lehine çevirmek için Dübeyş ile temas kurmaya çalıştı. Nitekim Hille Emîri ile yazışarak ona Fırat Nehri’nin doğusunda bulunan toprakları vermeyi vaat ettiği gibi “*el-Emir Sultan Mülûku’l-Arab Seyfû’l-Hülâfe Safıyyi Emîrû’l-Müminin*” lakabını verdi⁷⁸.

Haleb’ten ayrılan el-Mü’eyyed, Rahbe’ye yaklaştığında şehir dışında karşılandı ve el-Mustansır’ın el-Besâsîrî’ye göndermiş olduğu hilat ve

⁷⁴ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.13-14.

⁷⁵ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983 s.136; Qutbuddin 2005, 69; Zekkâr 1971, s. 69.

⁷⁶ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.142-147; el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.43.

⁷⁷ Sibt İbnü’l-Cevzî, XII, s.267; Sevim 1997, s.12.

⁷⁸ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.161-164.

hediyeleri takdim ettikten sonra savaş hazırlıklarına başladı⁷⁹. Bundan sonraki hadiseleri Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Garsunnime'den yapmış olduğu alıntılardan takip etmek mümkündür. Daha önce Fâtımîler ile ittifak kurmaktan içtinap eden Ukaylî Emîri Kureyş, Bağdat'a göndermiş olduğu bir mektupta el-Besâsîrî, Mukbil b. Bedrân, İbn Verrâm ve İbn Hafâce'nin Musul'u almak için Hâbûr'a doğru ilerlediklerini haber vermiştir. Bu esnada yani 9 Şaban 448 (22 Ekim 1056) tarihinde Kutalmış da İbn Fesânces ile savaşmak için Vâsıt'a doğru ilerlemişti. el-Besâsîrî ve müttefiklerinin ilerleyişi karşısında Selçuklu veziri el-Kündürî orduyu geri çağırarak, Halife de Vâsıt'a haber göndererek halkın gönlünü almıştı. Sultan da amcasının oğlu Kutalmış, hacibi ve iki bin atlı Türkmen ile birlikte Fâtımîlere karşı Selçukluların yanında yer alan Benî Ukayl kabilesinin lideri Kureyş b. Bedrân'a on bin dinar, iki yüz elbise ve bir de hilat gönderdi. Bunun yanı sıra Fâtımîlerin desteklediği müttefik grubu cezalandırmak için bizzat sefere çıkmayı düşünen Tuğrul Bey, Halife'nin ısrarları karşısında ordu göndererek kendisi Bağdat'tan ayrılmadı⁸⁰.

Tuğrul Bey'in görevlendirdiği Kutalmış, Oğuzlar ile birlikte Bağdat'tan ayrılarak Arapların bulunduğu topraklara doğru ilerlemiş, onların mallarını yağmalamış ve bundan dolayı bölgedeki Araplar da el-Besâsîrî'nin saflarına katılmışlardır. Bu sırada Dübeys, Telafer'den gelen Kureyş'in kabilesinin ileri gelenleri ile yazışarak onlara mal vaadinde bulunmuş ve Oğuzların gelmekte olduğunu söyleyerek onları korkutup yanına çekmeye çalışmıştır. Hareket halinde bulunan müttefik kuvvetler el-Besâsîrî, Dübeys, Mukbil, İbn Verrâm, Arap kabileleri, el-Bağdâdiyye gulamları ve Kürtler iki fersah uzaklığında buldukları Kureyş ile yazışarak onu ikna etmeye çalışmış ancak Kureyş bu davetlere iltifat etmemiştir⁸¹.

1 Zilkade 448 (10 Ocak 1057) tarihinde el-Besâsîrî'nin ordusu görünce Kureyş'in yanında bulunanların birçoğu onu terk etmiştir. Bu sırada tesadüfen Kureyş ile karşılaşan Dübeys, davetine karşılık vermediği için onu azarlamış ve canını kurtarması için de kaçmasına izin vermiştir. Kureyş'in kaçmasından sonra kardeşi Mukbil onun çadırını yağmalamak istemişse de Dübeys ile evli olan kız kardeşi buna mani olmuştur. Bu sırada gelişmeleri haber alan Oğuzlar saldırıya geçerek Sincar yakınlarında⁸² müttefik kuvvetler ile yaptıkları ve ikindiye kadar süren savaşta mağlup olmuşlardır. Savaş esnasında büyük hacib öldürülmüş ve Kutalmış da yanında bulunan az sayıdaki adamı ile canını zor kurtarmıştır. Sonuç itibarıyla Garsunnime'den aktarımlarda bulunan Sıbt İbnü'l-Cevzî müttefik kuvvetlerin savaşta öldürdükleri iki bin iki yüz askerin başını

⁷⁹ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1983, s.14.

⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, XII, s.268; Sevim 1997, s.12.

⁸¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, XII, s. 269; Sevim 1997, s.13.

⁸² İbnü'l-Esîr, IX, s.474.

Kahire’ye gönderdiklerini ve çok sayıda da ganimet elde ettiklerini ifade etmektedir.⁸³

Aynı şekilde Sibt’ın Garsunnime’den aktardığı başka bir rivayete göre; Besâsîrî Mısır’dan gelen değerli hediyeler ve hilatlerin dağıtılmasından sonra 10 Ramazan 448 (21 Kasım 1056) tarihinde Rahbe’den harekete geçmiştir. Söz konusu rivayette Fâtîmîler tarafından gönderilen hediyeler daha vazih bir şekilde verilmiştir. Buna göre; üzerinde çok miktarda altın bulunan hilat, renkli sarıklar, altından yapılmış minyatür, gümüş ince keten üzerinde bayraklar, baş tarafında altın dizileri olan ve üzerinde Mısır halifesinin adı yazılı bulunan bir beşik, altın işlemeli, mavi renkli *debikî* kumaştan yapılmış örtü ile Dübey’sin şahsına ve diğer Arap ümerasına dağıtması için otuzar bin dinar para takdim edilmiştir. Arap ümerası için gönderilen otuz bin dinarın üçte biri Musul’a, bakiyesi yani üçte ikisi de (yirmi bin) Mukbil b. Bedrân’a verilmiştir⁸⁴.

Bunların yanı sıra Dübeys, el-Cezîre bölgesini de Arap ümerasına iktâ olarak vermiş ve Hâbûr’a doğru ilerlemiştir. Bu esnada Kureyş b. Bedrân da kendisine bağlı birlikler ile Telafer’de bulunmaktaydı. Tuğrul Bey’in Kutalmış ile Kureyş’e yardım gönderdiğini bilmeyen el-Besâsîrî Telafer’e yirmi fersah, Sincar’a ise on iki fersah mesafede bulunan eş-Şemsâniyye’ye geldiğinde Kureyş ile birlikte hareket eden Benî Ukayl ile yazışarak onlarla ittifak kurdu. Böylece harekete geçen el-Besâsîrî ordunun merkezine geçerek, sağ kanada Dübeys, sol kanadına da Câbir b. Nâşib ve Kürtleri yerleştirerek, ordunun ön saflarında ise ellerinde tefler ve savaşı konu edinen şiirleri inşad eden cariyeler eşliğinde harekete geçmişlerdir⁸⁵.

İki taraf, savaş düzenini aldıkları esnada Kureyş’in askerlerinin sayısı on bin kadar idi. Tuğrul Bey’in askerleri ise ondan bir fersah kadar uzakta bulunmaktaydılar. Savaş düzeninin alındığı sırada Kureyş’in adamlarından önce iki yüz, ardında da başka askerlerin de karşı tarafa geçmesi ile durumu haber alan Tuğrul Bey, İbrahim Yınâl’ı yardıma gönderdi. Ayrıca Vasit’da bulunan Irak Amîdi’ni de yardım için çağırdı. Ancak savaş hazırlıklarının tamamlandığı esnada Musul’un müttefik kuvvetler tarafından alındığı, Fâtîmîler adına hutbe okutulduğu ve Bağdat üzerine yürümek için hazırlıklar yapıldığı haberi alındı. Bunun üzerine Tuğrul Bey Zilkade 448’de (Ocak/Şubat 1057) eş-Şemsâniyye Kapısı’na giderek muhtemel sefer için hazırlıklarını yaptı. Sincar hadisesi üzerinden bir ay geçmiş ve askerlerin akıbeti bilinmiyordu. Sultan, Musul’un alınmasından sonra harekete geçerek daha önce kendisini durduran Halife’yi dinlemeyerek 6 Zilkade 448 (15 Ocak 1057) tarihinde yanında bulunan

⁸³ Sibt İbnü’l-Cevzî, XII, s. 269; Ayrıca bkz. el-Mü’eyyed fî’ d-dîn 1983, s. 168-170; Sevim 1997, s. 13.

⁸⁴ Sibt İbnü’l-Cevzî, XII, s.269; Sevim 1997, s.13.

⁸⁵ Sibt İbnü’l-Cevzî, XII, s.269-270; Sevim 1997, s.13-14.

hazinelere ve kuşatma aletleri ile on üç ay, on üç gün kaldığı Bağdat'tan şehirden ayrılmadan önce halife ile görüşmek adet olmasına rağmen, adetin hilafına halife ile buluşmadan şehirden ayrıldı⁸⁶. Bu esnada el-Besâsîrî'nin eşi, cariyesi Zühre ve bundan olan kızı da Tuğrul Bey'in adamlarına teslim edilerek el-Cebel'e gönderilerek burada hapsedildiler.

Sincâr'daki mağlubiyetin sonucunda İbn Fesances adlı bir emir, maiyeti ile birlikte Vâsıt ve Kûfe gibi şehirleri hâkimiyet altına alarak Fâtımîler adına hutbe okutmuş, akabinde Meşhed'de ele geçirdiği malları da Ehl-i Beyt mensuplarına dağıtmıştır. Fâtımî propagandasının el-Cezîre ve Irak topraklarında ulaştığı bu zirve noktası Kureyş'i de etkilemiş olmalıdır. Nitekim daha önce Selçuklular ile ittifak kuran Kureyş, Sincâr mağlubiyetinden sonra Zilkade 448'de (Ocak/Şubat 1057) Dübeys ile temasa geçerek Fâtımîler tarafından gönderilen hilatı giymiştir. Selçuklu Sultanı ise 14 Zilkade 448'de (23 Ocak 1057) 'Ukberâ'ya, ardından da Tekrît'e yürüyerek 16 Zilhicce 448'de (25 Ocak 1057) buraları ele geçirmiştir. Buradan Musul üzerine yürümek için Bevâzîc'e geçerek İbrahim Yınal tarafından maşrikten gelecek yardımı beklemeye koyulmuştur. Bu gelişmeler esnasında Bağdat dışındaki Irak topraklarında Şîf Fâtımîler adına hutbe okutuluyordu⁸⁷.

Sultan, Tus cihetinde bulunan İbrahim Yınal'ın oyalayıcı mektuplarından dolayı Musul'a yürüdü ve el-Besâsîrî şehirden uzaklaşınca da Sultan şehri ele geçirerek 449 (1057-1058) yılında Hezâresb'e ikta olarak vermiştir⁸⁸. Gelişmeler karşısında Fâtımîler ile birlikte hareket eden Kureyş ve Dübeys de topraklarının yağmalanmasından dolayı Tuğrul Bey'e elçi göndererek ona tabi olduklarını bildirmişlerdir⁸⁹. Fakat Tuğrul Bey'in el-Cezîre'de kalış süresinin uzamasından dolayı bir süre sonra yeniden el-Besâsîrî ile irtibat kurmanın yollarını aramaya koyulmuşlardır. Tuğrul Bey, kuzeyde sınırlarının güvenliğini, İbn Mervân ile yaptığı yüz bin dinar ödemesi karşılığında, güvence altına aldıktan sonra Sincâr'a yürüyerek şehir önünde ordugâhını kurmuştur. Surlara çıkan şehir halkının ağır sözleri karşısında Sultan şehri ele geçirdikten sonra kadın ve çocukları tutsak almış, mallarını yağmalamış ve şehrin camisinin ahşap kısımlarını da yaktırmıştır. Kutalmış'a yaptıklarından dolayı halkı cezalandıran Tuğrul Bey, Musul ve çevresini hilat ve yirmi bin dinar verdiği İbrahim Yınal'a bırakarak 449 (1058) yılında Bağdat'a geri dönmüştür⁹⁰.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, IX, s.474-476; Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.270-1; Sevim 1997, s.14.

⁸⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.272; Sevim 1997, s.15-16.

⁸⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.283; Köymen 1976, s. 103; Sevim 1997, s.17.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, IX, s.476-477; Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.283; Sevim 1997, s.18.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, IX, s.480-481; Sibt İbnü'l-Cevzî, XII, s.290-292.

Musul’un Selçuklular tarafından alınması ve yönetiminin İbrahim Yınâl’a verilmesinden sonra⁹¹ Rahbe’den ayrılarak Haleb’e yerleşen el-Mü’eyyed⁹² bu süre içerisinde Selçuklu Emîrlerinden Tuğrul Bey’in kardeşi İbrahim Yınâl ile temasa geçerek onunla yazışmaya başlamıştır⁹³. İbrahim Yınâl ve el-Besâsîrî arasında bir ittifak kurmaya çalışan el-Mü’eyyed bu maksatla İbrahim Yınâl’a gönderdiği mektupta, Tuğrul Bey’e karşı yapacağı mücadelede askerî yardımın yanı sıra mal ve para vaadinde bulunmuştur⁹⁴. Muhtemelen olup biteni yakından takip eden Tuğrul Bey İbrahim Yınâl’ı 450 (1058) yılında Bağdat’a çağırılmış ve o da bu emir üzerine Muharrem (Şubat-Mart) ya da Safer (Mart-Nisan) ayında Bağdat’a ulaşmıştır⁹⁵.

Müttefik kuvvetler, İbrahim Yınâl’ın ayrılmasından sonra Musul üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiş ve Fâtımîler adına hutbe okutmuşlardır⁹⁶. Bunun üzerine Sultan bizzat ordusunun başında Recep 450’de (Ağustos-Eylül 1058) Musul’a doğru hareket etmiş ve şehre yaklaştığında el-Besâsîrî ve müttefikleri şehirden uzaklaşmışlardır⁹⁷. Musul’a hâkim olan Sultan, buradan Nusaybin üzerine yürüyerek şehri muhasara altına almıştır. Bu esnada İbrahim Yınâl’ın isyan ederek Hemedân’a doğru gittiğini haber alınca, kuşatmayı kaldırarak 450’de (1058-1059) İbrahim Yınâl’ın ardından Hemedân’a doğru gitmiştir⁹⁸. İbrahim Yınâl’ın 451 (1059) yılında Hemedân’da muhasara edilerek ele geçirilmesinden yayının kışıyla boğdurulmasına kadar⁹⁹ geçen bir yıllık süreçte Bağdat Fâtımîlerin desteklediği birlikler tarafından istila edilmiş ve yaklaşık bir yıl boyunca şehirde Şîî Fâtımîler adına hutbe okutulmuştur¹⁰⁰. Ayrıca el-Besâsîrî, el-Ka’im’den *“hilafeti bıraktığına, kendisi ve Benî Abbas’tan kimsenin halifelikte hakkı olmadığına ve halifelik hakkının sadece Fâtımîlere ait olduğuna dair bir vesika ile imame, elbise ve koltuğunu”* olarak Mısır’a göndermiştir¹⁰¹. Böylece Abbasîlerin Bağdat’taki hakimiyetleri Tuğrul Bey’in geri dönüşüne kadar yaklaşık bir yıl boyunca sona erdi.

⁹¹ Piyadeoğlu 2013, s.134.

⁹² Poopawala 1993, s.271.

⁹³ Klemm 2003, s.83; el-Mü’eyyed ve İbrahim Yınâl arasında olan haberleşmeler için bkz. Genç 2010, s.29-42.

⁹⁴ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.217-219.

⁹⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, XII, s.327.

⁹⁶ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s. 172-173; İbnü’l-Esîr, IX, s.484; Klemm 2003, s.83.

⁹⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, XII, s.330-331; Genç 2010, s.37.

⁹⁸ İbnü’l-Esîr, IX, s.485; el-İsfahânî 2004, s.191; Ahmed bin Mahmud, s.54.

⁹⁹ İbnü’l-Esîr, IX, s.489; Klemm 2003, s.84.

¹⁰⁰ İbnü’l-Esîr, IX, s.489-491; el-İsfahânî 2004, s.191-192; Sıbt İbnü’l-Cevzî, XII, s.331-344.

¹⁰¹ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.15.

3. el-Mü'eyyed'in Mısır'a Dönüşü

Sıbt İbnü'l-Cevzî 450 (1058-1059) yılında Ebî Nasr b. Ebî İmrân ed-Dâî'nin Bağdat'ın alınarak burada Fâtımîler adına hutbe okutulmasından sonra Haleb'te idarî düzenlemeler yaparak Mısır'a döndüğünü ifade etmiştir¹⁰². Kahire'ye vardığında Ebu'l-Ferec el-Mağribî'nin vezir olarak atandığını gören el-Mü'eyyed, Fâtımîlerden beklediği ilgiyi göremediği gibi büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve kimse tarafından karşılanmamıştır¹⁰³. Bu olumsuzluklara rağmen el-Mü'eyyed 451 (1058) senesinde Kahire'de dâî'd-duât olarak tayin edilmiş daha sonra da “*İsmetü'l-mü'minin ve safiyyi emirü'l-müminin ve veliyihi*” unvanlarına layık görülmüştür¹⁰⁴.

el-Mü'eyyed'in Mısır'a dönmesinden sonra Fâtımîlerin Irak ve el-Cezîre'de yaşanan hadiselerle karşı duyarsız kaldıkları anlaşılmaktadır. Mısır'da propaganda faaliyetlerini durdurmamayan el-Mü'eyyed Bağdat'ta elde edilen başarının devamını sağlamak için Fâtımîlerin el-Besâsîrî'ye yardım etmelerini tavsiye etmesine rağmen talebine karşılık bulamamıştır¹⁰⁵. Şam'dan ayrılırken Mısır'a ulaştığında mal ve para gönderme vaadinde bulunan el-Mü'eyyed'in çabalarının neticesiz kalmasından hemen sonra 451 (1059-1060) yılında el-Besâsîrî, Fâtımî veziri Ebî Ferec el-Mağribî'ye Hatekîn adında bir elçi aracılığıyla göndermiş olduğu mektupta, yardım talebinde bulunmuş, ancak herhangi bir cevap alamamıştır¹⁰⁶. Buradan da anlaşılacağı gibi el-Mü'eyyed'in Suriye ve el-Cezîre'deki gayretlerine Fatımî devlet ricali hak ettiği değeri görememiştir.

4. el-Mü'eyyed'in Vefatı ve Eserleri

el-Mü'eyyed Mısır'a döndükten sonra Abdullah b. el-Müdebbir tarafından Kudüs'e sürülmüş ve Mısır'daki hayatı tam anlamıyla gizlilik içerisinde geçmiştir. Şaban 470 (1077)'de Kahire'de vefat ettiğine bakılırsa hayatının sonlarına doğru Mısır'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Cenaze namazını Fâtımî Halifesi el-Mustansır'ın kıldırıldığı el-Mü'eyyed, burada bulunan *Dâru'l-İlm*'e defnedilmiştir¹⁰⁷.

Arapça ve Farsçayı iyi bilen el-Mü'eyyed, ardında küçümsenemeyecek kadar çok eser bırakmıştır. Bunlar hâlâ en önemli İsmâîli kitaplar olarak kabul

¹⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzî, XII, s.327.

¹⁰³ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1983, s.16; Poopawala 1993, s.271; Klemm 2003, s.84; Qutbuddin 2005, s.73.

¹⁰⁴ Hasan 1981, s.495; Klemm 2003, s.2.

¹⁰⁵ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1983, s.16.

¹⁰⁶ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1983 s.219; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XII, s.351.

¹⁰⁷ el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1983 s.17-18; Ivanow 1948, s.45; al-Hamdani 1950, s.113; Hasan 1981, s.495; Poopawala 1993, s.271.

edilmektedirler. İsmâîli davetin felsefesinin derinlikleri ile ilgili en önemli eseri *el-Mecâlisü’l-Mü’eyyediyye*’dir. Bu eser davet meclislerinde Fâtımî mezhebinin açıklandığı yani mezhebi şerh eden konuşmalardan oluşmaktadır. Bu derslerin sayısı sekiz yüze ulaşmaktadır¹⁰⁸. Muhammed Kamil Hüseyin, el-Mü’eyyed’in aktardığı bu dersler sayesinde 451 (1058-1059) yılında dâi’ d-duâtlığa atandığını aktarmaktadır¹⁰⁹. Bu eser, tefsir, dinî ve felsefî konuların yanı sıra el-Mü’eyyed’in ünlü şair ve filozof el-Ma’arrî ile vejeteryanlık üzerine yaptığı yazışmalarını da içermektedir¹¹⁰. Söz konusu eser 596 (1199-1200) yılında vefat eden Yemenli dâi, Hâtim b. İbrahim b. el-Hüseyin el-Hâmîdî tarafından konularına, nesebine ve eserin yazarına göre düzenlenerek¹¹¹ günümüze ulaştırılmıştır.

Ayrıca el-Mü’eyyed’in “*Divânu’l-Mü’eyyed fi’ d-dîn*” adlı *Şiir Divanı* da önemli bir eser olarak kabul edilmektedir. Bu divanda yer alan şiirler Fâtımîlerin akidesini tam olarak tasvir etmektedir. Velayet ve tevhid konularıyla birlikte imâmlara itaatin gerekliliği üzerinde durulmuştur¹¹². Bunların yanı sıra tev’îl, i’câzu’l-Kur’an, re’y ve kıyâs’ın ilkeleri hakkında verdiği bilgiler ile İmâm el-Mustansır ve ez-Zahir hakkındaki methiyeleri içeren, İsmâîlî doktrininin problemleri üzerine yazılmış önemli bir eserdir¹¹³.

Belki de el-Mü’eyyed’in tarihî açıdan en önemli eseri *Siretü’l-Mü’eyyediyye* veya *Müzekkerâtu’l-dâi’ d-duâtu’ d-devleti’l-Fâtımiyye*’dir. 429 (1038) yılından itibaren başlayan bu eser el-Mü’eyyed’in bizzat şahit olduğu hadiseleri ile Irak ve el-Cezîre’de bulunan emirlere gönderdiği mektuplarını ihtiva etmektedir. Eserinin ilk kısımlarında el-Mü’eyyed’in Şîrâz ve Ehvâz’daki faaliyetleri, 448 (1056) yılından sonraki kısmı ise Irak ve el-Cezîre’de Selçuklular ile yaşadığı mücadeleleri konu edinmektedir¹¹⁴. Söz konusu hatıratında sahip olduğu akideye ait ilmî münazara ve risalelere de yer vermiştir¹¹⁵. Bizce bu eserin değerini artıran en önemli husus, şüphesiz Selçukluların Irak ve el-Cezîre coğrafyasındaki yayılmalarını Şîî bir yazarın bakış açısından değerlendirme imkânı sunmasından kaynaklanmaktadır.

İvanov, el-Mü’eyyed’in *Mecâlisü’l-Mü’eyyediyye* dışında *el-Mecâlisü’l-Mustansırıyye* adında farklı bir eserin de olduğunu kabul etmektedir¹¹⁶.

¹⁰⁸ Abdulgaffar 1994, s.12; *el-Mecâlisü’l-Mustansırıyye*, s.7; Berekât 2012, s.167; Hasan 1981, s.495; Öz 2006, s.31.

¹⁰⁹ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1949, s.49; Abdulgaffar 1994, s.12.

¹¹⁰ Yakut el-Hamevî, I, s.306; al-Hamdani 1932, s.133.

¹¹¹ *el-Mecâlisü’l-Mustansırıyye*, s.7.

¹¹² Abdulgaffar 1994, s.12-13; Berekât 2012, s.167; Hasan 1981, s.496; Öz 2006, s.31.

¹¹³ al-Hamdani 1932, s.133.

¹¹⁴ el-Mü’eyyed fi’ d-dîn 1983, s.19-226; Berekât 2012, s.167; Öz 2006, s.31.

¹¹⁵ Hüseyin 2014, s.148.

¹¹⁶ Ivanow 1933, s.48.

Muhammed Kamil Hüseyin'in bu ad ile neşretmiş olduğu bir eser bulunmaktadır. Ancak söz konusu eserin İvanov'un bahsettiği eser olmadığı her iki eserde kullanılan te'vîl ve üslupların farklı olmasından ve Muhammed Kamil Hüseyin'in neşrettiği el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye adlı eserin yazarı için kullanılan "sıkatü'l-imâm alemü'l-islâm" lakabından anlaşılmaktadır. el-Mü'eyyed'in yaşadığı zamanda yazılan el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye, 446-455 (1054/1055-1063) yılları arasında verilen derslerden oluşmakta ve yazar da kendisini gizlemektedir¹¹⁷. Nitekim Muhammed Kamil Hüseyin'in neşrettiği ve İvanov'un da bahsettiği eserlerin farklı oldukları kabul edilebilir. Muhammed Kamil Hüseyin'in neşretmiş olduğu bu eser muhtemelen, 7 Zilkade 450 (26 Aralık 1058) tarihinde Mısır'da kadılığa getirilen ve "Kâdı'u'l-Kuddât", "Sıkatu'l-Enâm ve Alemü'l-İslam" lakaplarını ve Ebu'l-Kâsım künyesini taşıyan Abdülhakim b. Vüheyb b. Abdurrahman el-Melîcî er-Reb'in'e aittir¹¹⁸.

Bunların dışında "Şerhü'l-Mu'âd", "el-İzâh ve Tefsîr fî Fazlı Yevmü'l-Gadîr", "el-İbtidâ ve'l-İntihâ", "el-Câmi'u'l-Hakâ'ik fî Tahrîmü'l-Luhûm ve'l-Elbân"¹¹⁹ gibi eserlerinin yanı sıra "Kasîdetü'l-İskenderiyye (Bizzâtü'd-devha)", "Te'vîlü'l-Ervâh", "Nehcu'l-İbâde", "el-Mes'ele ve'l-Cevâb" ve "Esâsu't-te'vîl"¹²⁰ gibi eserler de el-Mü'eyyed'e intisap ettirilmiştir¹²¹.

el-Mü'eyyed'in Yemen'deki İsmâîlî davet üzerinde de önemli bir etkisinin olduğu düşünülmektedir. Nitekim onun Süleyhilerin hâkimiyetindeki Yemen'de İsmâîlî davetin başında bulunan dâî Lemek b. Mâlik ile doğrudan bir iletişim içinde bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu iddiaya göre Lemek, Ali b. Muhammed es-Süleyhî'nin isteği üzerine Mısır'a gitmiş ve bu esnada el-Mü'eyyed ile görüştüğünde dinî konularda münazaralarda bulunmuştur. Bundan dolayı el-Mü'eyyed Yemen'deki İsmâîlî davetin manevî lideri olarak kabul edilir. Nitekim el-Mü'eyyed 470 (1077) yılında yetmiş yaşlarında Kahire'de öldüğünde eserlerini Yemen'deki davet için miras olarak bırakmıştır¹²².

Sonuç

Düzenli bir propaganda nizamı oluşturan İsmâîlîler Kur'an, tefsir, hadis, te'vîl, fıkıh ve davet nazariyeleri konularında yetiştirdikleri dâîler vasıtasıyla nüfûzlarını birçok yere yaymayı başarmışlardır. Söz konusu faaliyetlerin

¹¹⁷ el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye, s.7, 11-13.

¹¹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, s.209.

¹¹⁹ Abdülgaffar 1994, s.12.

¹²⁰ el-Mü'eyyed'in Farsça yazılan tek eseridir. Bu eser Kadı Nu'mân'a ait olup el-Mü'eyyed tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. Bkz. el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1983, s.17-18; Ivanow 1933, s.49.

¹²¹ el-Mü'eyyed fî'd-dîn 1949, s.58; Hasan 1981, s.495; Öz 2006, s.31-32.

¹²² Al-Hamdani 1932, s.135; Berekât 2012, s.167-168.

neticesinde Kuzey Afrika ve Yemen gibi yerlerde İsmâilî akideye sahip siyasi yapıların oluşmasını sağlamışlardır. Davet nizamı içerisinde bulunan dâîler dinî ve akidevî çalışmalara ek olarak siyasi ve askerî amaçlara matuf eylemlerin şekillenmesine de katkıda bulunmuşlardır. Özellikle Selçukluların Suriye ve el-Cezîre bölgesine doğru yapabilecekleri olası saldırılara karşı, Fâtîmîler tarafından 448 (1056) yılında Arslân el-Besâsîri’ye gönderilen yardımı taşıyan heyetin başında görevlendirilen el-Mü’eyyed’in askerî ve siyasi amaçlara yönelik çalışmaları Selçuklu yayılmasının bölgede kısa bir süre de olsa durmasına neden olmuştur.

Politik bir dehaya sahip olan el-Mü’eyyed Suriye’deki demografik çeşitliliği para ve askerî yardım vaatleri ile Fâtîmîler lehine şekillendirerek Selçukluların bölgedeki yayılmalarına karşı set oluşturmaya çalışmıştır. el-Mü’eyyed’in başarıları şüphesiz Tuğrul Bey tarafından önemsenmemesi ya da bizzat Halife’nin Fâtîmîlerin teşkil ettiği tehlikeden dolayı Tuğrul Bey’in Bağdat’tan uzaklaşmasını istememesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Fâtîmîlerin oluşumuna katkıda buldukları ittifak kuvvetlerinin faaliyetlerinden dolayı bizzat Tuğrul Bey sefere çıkmak istemesine rağmen halifenin ısrarlarından dolayı Kutalmış ve müttefiği Ukaylî Emîri Kureys’i gönderdikten kısa bir süre sonra onların Sincâr yakınlarında çok ağır bir mağlubiyet aldıklarını öğrenmiştir. Söz konusu Fâtîmî yanlısı ittifak bloğunun oluşmasında şüphesiz el-Mü’eyyed’in gayretlerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Haleb Mirdâsî Emîri Semâl, Hille Emîri Dübeys, Amid ve Meyyâfârîkîn Emîri Nasruddevle Ahmed, Harrân ve Urfa Emîri Manî‘ ve İbn Verrâm gibi emirler, para ve mal vaadiyle Fâtîmîlerin desteklediği Arslân el-Besâsîri ile birlikte hareket eden topluluklar arasında yer almaktaydılar. Sincâr mağlubiyetinden sonra bunlara Ukaylî Emîri Kureys’in de katılması ile birlikte Arslân el-Besâsîri’nin başında bulunduğu müttetikler güçlenmiş ve Bağdat dışında neredeyse bütün Irak topraklarında hutbe Fâtîmîler adına okutulmaya başlanmıştı. Sincâr yakınlarındaki savaştan sonra Kutalmış’ın maruz kaldığı kötü muameleden dolayı Tuğrul Bey Musul’a ilerledi ve şehri ele geçirerek hutbeyi Abbasîler adına okutmaya başladı ve sonrasında ise Musul’u kardeşi İbrahim Yınâl’a vererek geri döndü. Bu durum el-Mü’eyyed’in İbrahim Yınâl ile temasa geçmesi ve akabinde Tuğrul Bey’e karşı isyan etmesiyle neticelendi. İbrahim Yınâl isyanının sebebinin sadece el-Mü’eyyed’in çabalarına bağlamak yanlış olduğu gibi onun etkilerinin de gözden irak tutulmaması gerektiği kanaatindeyiz.

Sonuç olarak İbrahim Yınâl’ın isyan etmesinin akabinde, bundan istifade eden Arslan el-Besâsîri ve müttetiklerinin Bağdat’ı ele geçirmeleriyle tarihte ilk defa Bağdat’ta -sünni bir devletin merkezinde- Şîî bir devlet adına hutbe

okutulmuştur. Fâtımîlerin oluşumuna katkıda buldukları ve bu amaçla çok harcama yaptıkları ittifak bloğunun elde ettiği bu altın değerindeki başarıyı değerlendirememeleri oldukça şaşırtıcıdır. Bunda Arslân el-Besâsîrî'ye güvenmemeleri, Mısır'da devlet erkânı arasında yaşanan bir takım sorunlar veya Arslân Besâsîrî'ye yaptıkları maddî yardımlardan kaynaklanan ekonomik kriz gibi etmenlerin etkili olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdulgaffar 1994 Muhammed Abdulgaffar, *el-Mecâlisü'l-Mü'eyyediyye*, Kahire.
- Ahmed bin Mahmud Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- al-Hamdani 1950 Abbas H. Al-Hamdani, *The Sira of al-Mu'ayyad fi' d-Din ash-Shirazi*, Londra Üniversitesi Doktora Tezi, London.
- al-Hamdani 1932 Husain F. Al-Hamdani, “The History of the Isma'ili Da'wat and its Literature during the last phase of the Fatimid Empire”, *The Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, I, (Ocak) London, s.126-136.
- Berekât 2012 Gassân Berekât, “el-Fikrû's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î li'l-Mü'eyyed fi' d-dîn eş-Şîrâzi”, *Mecelletu Dirâsâtu Târîhiyye*, Sayılar 117-118, Dımaşk (Kânûnu's-Sânî/Haziran), s. 163-179.
- Büyükkara 1998 M. Ali Büyükkara, “İsmâilî Dâi ve Fâtımî Da'vet”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. III, sayı:1 (Ocak-Haziran 1998), İstanbul, s. 9-36.
- Çelik 2002 Aydın Çelik, “Fâtımî-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler*, c. IV, ed. H. C. Güzel v.dğr., Ankara 2002, s. 745-752.
- Demir 2004 Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, İstanbul.
- el-Hüseynî el-Hüseynî, Sadreddin Ali b. Nasır, *Ahbaru'd-devleti's-Selçukîyye*, thk Muhammed Nureddin, Beyrut 1405/1985; Türkçe çev. Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999
- el-İsfahânî İmadeddin el-İsfahânî, *Tarihu devleti al-ı Selcûk*, thk. Yahya Murad, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2004.
- el-Kureşî İdris İmadeddin el-Kureşî, *Uyûnu'l-ahbâr ve fûnûnu'l-âsâr “fi fezâ'ili'l-E'immeti'l-Ethâr”*, *Es-Seb'a es-Sâdis*, thk. Mustafa Galib, Dâru'l-Endülüs, Beyrut 1984.
- el-Makrizî 1981 el-Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Münteka min ahbâri Mısr li-İbn Müyesser*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Mahedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Asâri's-Şarkıyye, Kahire.
- el-Makrizî 1996 el-Makrizî Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *İtti'âzu'l-hunefâ bi-Ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyin el-hulefâ*, c. II, thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed, Kahire 1416/1996.
- el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye*,
el-Mecâlisü'l-Mustansırıyye li'd-dâ'î sıkati'l-imâm alemü'l-İslâm, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Dâru'l-Fikru'l-Arabî, t.y.

- el-Mü'eyyed fi'd-dîn 1949
El-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Divanu'l-Mü'eyyed fi'd-dîn dai'd-duât*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin, Dâru'l-Kâtibi'l-Mısırî, Kahire.
- el-Mü'eyyed fi'd-Dîn 1983
el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah Ebî İmrân Musa eş-Şirazî, *Müzekkerât-ı da'î'u'd-du'âtu'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, thk. ve şerh: Arif Tâmir, Mü'essesetu İzzeddin, Beyrut 1403/1983.
- es-Suyûtî,
es-Suyûtî el-İmâm el-Hâfız Celâlüddin, *Târihu'l-hülefâ'*, thk. Sa'îd Mahmûd Ukayyl, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005.
- ez-Zirkilî
Hayreddin ez-Zirkilî, *el-A'lâmu kamûsi terâcîm*, I-VII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002.
- Galib 1965
Mustafa Galib, *Târihu'd-da'vetu'l-İsmâ'iliyye*, Dâru'l-Endülüs, Beyrut.
- Genç 2010
Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fâtımî Arka Planı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 31, İzmir, s. 9-48.
- Genç 1995
Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Hasan 1981
Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire.
- Hüseyin 2014
Muhammed Kamil Hüseyin, *Fî edebi Mısırî'l-Fâtîmiyye*, Kahire.
- Ivanow 1933
W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature*, London.
- Ivanow 1936
W. Ivanow, *A Creed of the Fatimids*, Bombay.
- Ivanow 1948
W. Ivanow, *Nasr-ı Khusraw and Ismailism*, Leiden.
- İbn Dokmak
İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fi seyri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtin*, thk. Said Abdulfettah Aşur-Ahmed es-Seyyid Derac, Mekke 1982.
- İbn Hacer el-Askalânî
İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'u'l-asir 'an kuddâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1418/1998.
- İbn Hallikân
İbn Hallikân, Ebî'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-â'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*, c. I, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut 2009.
- İbn Tağrıberdî
İbn Tağrıberdî, en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire, c. IV-V, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.
- İbnu'l-Adîm
İbnu'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-taleb fi târihi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- İbnü'l-Cevzî
İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c. VIII, Haydarabad 1357-1359.

Arslan el-Besâsîri ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâisi “el-Mü’eyyed fi’ d-dîn Hibetullah eş-Şîrâzi”

- İbnü’l-Esîr İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, c. IX, çev. Abdulkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- Kebâşî 2013 Ganiye Yâsir Kebâşî, “el-Akâ’idu’l-İsmâ’iliyye fi’l-Mecâlisi’l-Mü’eyyediyye”, *Cami’atu’l-Bağdâd Mecelletü’l-Külliyetü’l-Adâb*, sayı 104, Bağdat, s. 275-301.
- Kılıç 2008 Mustafa Kılıç, “Fâtımî Halifesi el-Hâkim’e Karşı Ebû Rekve İsyanı ve Abbasî-Fâtımî Rekabetinin Bir Örneği Olarak Dâru’l-Hikme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VIII, sayı: 1, Samsun, s. 199-220.
- Klemm 2003 Verena Klemm, *Memoirs of a Mission, The Ismaili Scholar, Stateman and Poet al-Mu’ayyad fi’ d-Din al-Shirazi*, London.
- Köymen 1976 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Merçil 1992 Erdoğan Merçil, “Besâsîri”, *DİA*, c. 5, İstanbul, s. 528-529.
- Öngül 2014 Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Öz 1993 Mustafa Öz, “Dâî”, *DİA*, c. 8, İstanbul, s. 420-421.
- Öz 2006 Mustafa Öz, “Müeyyed-fiddin”, *DİA*, c. 31, İstanbul, s. 31-32.
- Özgüdenli 2013 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, Cilt I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.
- Piyadeoğlu 2013 Cihan Piyadeoğlu, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınâl”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 23 sayı 2, İstanbul, s. 117-143.
- Poopawala 1993 I. Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *El*, c. VII, (New Edition), Leiden/Brill, s. 270-271.
- Qutbuddin 2005 Tahera Qutbuddin, *al-Mu’ayyad al-Shirazi and Fatimid Da’wa Poetry, A case of Commitment in Classical Arabic Literature*, Leiden-Boston.
- Sevim 1997 Ali Sevim, “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’âtu’z-zaman fi tarihi’l-âyan adlı eserindeki Selçuklular ile ilgili bilgiler I. Sultan Tuğrul Tuğrul Bey Dönemi”, *Belgeler*, c. XVIII, sayı 22, Ankara, s. 1-90.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirât’z-zamân fi tarihi’l-‘ayân*, c. XII, thk. Kamil Selman el-Cebûrî, Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, Beyrut 1434/2013.
- Takkûş 2007 Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu’l-Fatimiyyîn fi Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdu’s-Şâm (297-567/910-1171)*, Dâru’n-Nefâ’is, Beyrut.
- Tokuş 2013 Ömer Tokuş, *Ukayliler’in Siyasî Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Turan 1998 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Ömer Tokuş

- Üzüm 1998 İlyas Üzüm, “Hüccet”, *DİA*, c. 18, İstanbul, s. 451-452.
- Yakut el-Hamevî Yakut el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ’ İrşâdu’l-Erib ila Ma‘rifeti’l-Edîb*, thk. İhsan Abbas, c. I, Beyrut 1993.
- Yazılıtaş 2009 Nihat Yazılıtaş, *Fâtımîler Devleti’nde Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Zahîr t.y. İhsân İlehî Zahîr, *el-İsmâ‘iliyye târîh ve ‘akâ'id*, İdâretu Tercumânu’s-Sünne, Lahor.
- Zekkâr 1995 Süheyl Zekkâr, *Medhâl ila tarihi’l-hurubu’s-salibiyye*, c. I, Dimaşk.
- Zekkâr 1971 Süheyl Zekkâr, *The Emirate of Aleppo, 1004-1094*, İng. Trc: Bernard Lewis, Beyrut.